

הפיוט "על הדקדוק" לרבי דוד אלקיים

0. מבוא: היצירה הבלשנית במרוקו

יהדות המגרב העמידה מתוכה במאה העשירית מדקדקים גדולים בדמותם של ר' יהודה קורייש בעל הרסאלה, החיבור הראשון העוסק בבלשנות המשווה; דונש בן לברט מחכמי הלשון שקמו לאסכולה האנדלוסית ובר פלוגתתו החרף של מנחם בן סרוק;¹ הקראי דוד אלפאסי בעל "כתאב ג'אמע אלאלפאט" (ספר אוגר המלים),² ששימש מקור חשוב לחקירתה של הבלשנות העברית ותולדותיה; ור' יהודה בן דוד חיג' בעל "אלאפעאל ד'זאת חרוף אללין" (ספר הפעלים בעלי האותיות הנחות), שהנחיל לו את הכינוי "אבי הדקדוק העברי המדעי".³ אלא שרישומה של ספרות זו אינו ניכר במאות השנים האחרונות.

אף על פי כן יש בידינו עדויות לא מבוטלות, שההתעניינות בלשון ובדקדוק לא חדלה; ולהלן פירוטן.

0.1 חיבורים מודפסים

- א. "מכלל יופי" לר' שלמה בן מלך (פאס המאות ה-15-17); דפוס צילום אמשטירדאם תמ"ד.⁴
- ב. "מענה לשון" ליצחק עוזיאל בן אברהם (פאס המאה ה-17); נדפס פעמיים באמסטרדם בשנים שצ"ז, ת"ע.

* אני מודה למר"ר פרופ' ש' שרביט ופרופ' מ' בר-אשר, שקראו מאמר זה והעירו לי הערות חשובות ומחכימות.

1 ראה בכר, ניצני, עמ' 99 ואילך.

2 ראה בערכו האנציקלופדיה העברית, כרך ג, עמ' 767-768.

3 ילין, תולדות, עמ' 113; וראה גולדנברג, עמ' 288-289.

4 בכונתי לעסוק בע"ה בספרות זו שבדפוס ושכתבי-היד, ועל כן אסתפק בפרטים ראשוניים בלבד.

ג. "לשון חכמים" לר' רפאל משה אלבז (צפרו 1823–1896).⁵
 ד. הערך "דקדוק" בתוך "ליצחק ריח" לר' יצחק אבן דנאן (פאס 1836–1900),
 ירושלים תר"ס, חלק שני, עמ' א–ג.

0.2 חיבורים בכתבי-היד

א. שיר על כללי הדקדוק עם פירוש לר' מכלוף בן מסעוד אלמעלם (מראכש המאה ה-18).⁶
 ב. "דבור אשור" לדון יצחק הלוי (1871–1930). החיבור נכתב ספרדית בשנות העשרים למאה זו.⁷

0.3 חיבורים שנעלמו

מתוך "מלכי רבנן",⁸ הספר הביבליוגרפי על חכמי מרוקו, אנו יודעים על מדקדקים מבני מרוקו, שחיבוריהם לא הגיעו לידינו:
 א. "כלי השרת", שמונה פרקים בדיני קריאת התורה ובדקדוקה לר' יוסף אזנאתי (המאה ה-18).
 ב. "שפת אמת" על דקדוק נוסח התפילה לר' שלמה מאימראן (המאה ה-18).

0.4 תלמידי חכמים שעסקו בדקדוק

עוד נודע לנו מתוך "נר המערב" לר"מ טולידנו⁸ על תלמידי חכמים שהיו בקיאים בדקדוק:
 א. ר' יונה בן ר' יהודה דנאן (תיטואן המאה ה-17), שהיה "בקי בכל החכמות, חכמת העיון עד אין תכלית, חכמת הדקדוק, חכמת השיר [...] ולא הניח כמותו בכל חכמי ישראל".
 ב. ר' כליפא בן מלכא (אגאדיר המאות ה-17–18) בעל "כף נקי", אוסף של ביאורים והגהות על מרבית הפיוטים הכלולים בסידורי התפילה בנוסח הספרדים, ועליהם נוסף ביאור המסורה ונוהגי הקריאה בתורה בקהילות המגרב.⁹

5 נדפס בתוך ספרו של המחבר: באר שבע, ירושלים תשמ"ג, עמ' א–יט.

6 כ"י ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק MIC 2939 EMC 2462. מספרו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 31776.

7 כתב-היד נמצא ברשות בנו של המחבר ר' דניאל לוי, חבר הכנסת השישית והשביעית ותושב בת"ם היום. חיבור זה תואר לראשונה בידי ד"ר י' בן-טולילה (ראה בן-טולילה).

8 ראה ביבליוגרפיה.

9 הרב מ' עמאר מסר לעיוני את ההעתקה שעשה מתוך כתב-היד המצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ומספרו 1006 8°.

- ג. ר' משה בן יצחק אדרעי (מוגאדור המאה ה'18-19), שנדד הרבה באירופה ושימש מורה "ללשונות קדם".
- ד. ר' יהודה בנימין סירירו (פאס המאות ה'19-20), ש"היה בקי בדקדוק ולשון ובפירושו הראב"ע"¹⁰.

0.5 ספרות השו"ת

לעת עתה רק שו"ת אחת הדנות בעניין הדקדוק מצויות בידינו. השאלה הופנתה לר' יצחק בן וואליד,¹¹ והיא עוסקת בדבר מימוש שווא הבא אחרי קמץ "דמשפטה להיות נעה כפי הדקדוק, אם טעה בה הש"ץ אם מחזירים אותו או לא", אך יש להניח שתמצאנה נוספות. מכל מקום ההפניות הרבות, שהרב בן וואליד מפנה אליהן את השואל, מלמדות לא רק על הנקיות הרבה של המשיב בספרות הדקדוק, אלא על תפוצתה הרבה של ספרות זו בקרב תלמידי חכמים בני מרוקו.¹²

0.6 ספרות הדקדוק של ימה"ב

בצד ספרי הדקדוק, שנתחברו בידי חכמי מרוקו, נודעה חשיבות רבה לספרות הדקדוק, שנוצרה בספרד ומחוצה לה בימי הביניים, ובעיקר לספרי חיוג', "ספר צחות" לראב"ע וה"מכלול" לרד"ק. עדות לספרות בלשנית, שהייתה מצויה בספרייתו של תלמיד חכם במרוקו, אנו מוצאים בדברי ר' רפאל משה אלבו בהקדמה לספרו "באר שבע": "והיו לפני ספרי דבי רב, ספרי המדקדקים רובם ככולם [...]". אף ספרות הדקדוק, שהודפסה בחומש מקראות גדולות, בייחוד "מנחת שיי" לר' שלמה ידידיה מנורצי ממנטובה, נעשה בה שימוש של ממש כדי להנחות את בעלי הקריאה בתורה.

0.7 הספרות המאוחרת

ספרי הדקדוק, שנכתבו בג'רבה – "לחם הבכורים" לר' שאול הכהן (ליוורנו תר"ל), "שירי דוד" לר' דוד הכהן (ליוורנו תרמ"ב) – וכן "תלמוד לשון עברי" ליהודה

10 כל המובאות בסעיף זה מתוך "רבני פאס וחכמיה", פרק גדול בתוך ר"ד עובדיה, פאס וחכמיה, ירושלים תשל"ט, עמ' 249-367. פרק זה הוא מעשה ידיו של הרב מ' עמאר. ראה עץ חיים לרבי חיים גאגין, מהדורת מ' עמאר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ז, עמ' 45, הערה 105.

11 ר' יצחק בן וואליד, ויאמר יצחק, ליוורנו תרס"ו (ירושלים תש"ס), חלק ב, ריג ע"ב; וראה גם בן-טולילה, עמ' 32, הערה 9 בסוף.

12 ראה הערה 5 לעיל.

ליב בן זאב¹³ ואחרים שיצאו באירופה,¹⁴ חדרו למרוקו ושימשו ספרי יסוד בלימוד הדקדוק, ואף ר' דוד אלקיים, מן הדמויות הבולטות בדורותינו בעיסוקו בדקדוק, עשה בהם שימוש רב.

1. שירתו של רבי דוד אלקיים¹⁵

יצירתו השירית של ר' דוד אלקיים (להלן רד"א)¹⁶ עשויה שלוש חטיבות: שירת האמונה, קצידות לפרשות השבוע ושירים בשבח החכמה ומעלותיה. החטיבה הראשונה, שרד"א מקדיש לה למעלה ממחצית שיריו, ממשיכה את היסוד הקבוע בשירת יהודי מרוקו:¹⁷ גלות וגאולה, ארץ-ישראל וירושלים, תוכחה ומוסר, שבת ומועד, תפילה בעת עצירת גשמים וקריאה לחזרה בתשובה, שבחי חכמים ואנשי מעשה.

החטיבה השנייה, קצידות לפרשות השבוע,¹⁸ מקיפה כשליש מ"שירי דודים".¹⁹ היא כוללת 24 פיוטים על פרשות השבוע שבין "בראשית" לבין "כי תשא". כל פיוט עוסק בנושא אחד מתוך הפרשה או בהעמדת אחת הדמויות במרכזו, עם הסתמכות על דברי חז"ל במדרש ובתלמוד ולעתים על מאמרי הזוהר והקבלה הלוריאנית.²⁰ שירים

13 הספר יצא במהדורות ובעיבודים רבים – ראה ביבליוגרפיה. כל ההפניות על פי מהדורת ווילנא תרע"ב.

14 ראה בן-טולילה, שם.

15 אלקאים, קיים. בדרך כלל מופיע השם "קיים" באקרוסטיכונים השונים בשירתו.

16 נולד במוגאדור במחצית השנייה של המאה ה-19 – נפטר בניסן ת"ש. תולדות חייו תוארו במאמריו של פרופ' יוסף שטרית (ראה שטרית, אלקאים; הנ"ל, מודעות; הנ"ל, משורר). רד"א מתואר כאיש אשכולות, בעל כישרונות אמנותיים מרובי גוונים. הוא עסק בציור, בעיסוק כתובות, בגילוף בעץ וכיוצא באלה. הוא שימש כסופר-עיתונאי, וכתבותיו על החיים היהודיים בקהילתו התפרסמו ב"הצפירה" וב"היהודי"; חוץ מ"שירי דודים" אין אנו יודעים על כל יצירה אחרת ממנו.

17 על השירה העברית במרוקו ראה זעפרני. פרופ' א' חזן, חוקרה המובהק של שירה זו, הקדיש לה קרוב לעשרים מאמרים, על רעיונותיה, אישיה ולשונה. ביבליוגרפיה נבחרת למאמרים אלה נמצאת בחיבורי, ראה אלקיים; וכן שטרית (לעיל, הערה 16); ברת-קוק, אוהרות; הנ"ל, מטרת. ועוד אלקיים, עמ' 26–39.

18 על הקצידה ב"שיר ירדות" ראה אמולג, פרקים, עמ' 75–93; הנ"ל, הקצידה, עמ' 88–112.

19 שירי דודים מאת ר' דוד אלקיים, כפי שנכתבו בכתב ידו של ר' מרדכי זעפרני ז"ל, ירושלים תשמ"ג. הדיוואן יצא במהדורת צילום על ידי משפחת זעפרני בהשתדלות פרופ' י' שטרית.

20 הקצידות לפרשות השבוע נתפרשו פירוש ארוך ופירוש קצר בידי ר' חיים שושנה בספרו "אעירה שחר" (ראה בהערה 21 לעיל).

אלה נכתבו בהשראתה של שירת הבקשות,²¹ שהגיעה לשיא גיבושה בזמנו של המשורר.

החטיבה השלישית כוללת שירים בשבח החכמה והלשון. שירים אלה נכתבו על רקע התעסקותו של המשורר בנושאי התחייה היהודית בארץ-ישראל²² ועם התחקותו אחרי התרבות הספרותית והמוסיקלית הערבית²³ והתעניינותו בניצני ההשכלה,²⁴

21 כינוי להתכנסויות בלילות שבת שבין סוכות לפסח. התכנסויות אלה הנהוגות עד היום, מוקדשות לשירה. שירה זו מכונסת בתוך "שיר ידידות" שהוא גלגול משוכלל ומורחב של קובץ הפיוטים "דני ושמחי" (וינה תר"ן). עד להופעתו של "שיר ידידות" נתקיימה שירת הבקשות בנוסחים שונים מתוך קובצי הפיוטים, שהועתקו בידי פייטנים מקהילות שונות. הופעתו של "שיר ידידות" נועדה ליצור נוסח אחיד של שירת הבקשות. רד"א הוא אחד מעורכיו של "שיר ידידות", שנדפס לראשונה במראכש בשנת תרפ"א. ר' חיים שושנה ההדר אותו והוציאו תחת הכותרת "אעירה שחר"; ראה שושנה.

תיאור ההתכנסות בזמנו של רד"א מובא במאמרו של הרב משה ויזגאן, לשעבר רב ראשי ודיין בערים מוגאדור ומראכש, "יחוס עיית אצוירה [מוגאדור]", אור המערב (תשמ"ט), עמ' עז-פה: "ג"כ חברות של המשוררים שהיו קמים בכל ליל שב"ק, לשורר עד הבוקר בשלושה בתי כנסת. ואלה שמות המשוררים: מר דוד יפלאח ז"ל, מר חיים אפרייאט ז"ל והח' הש' כמוהר"ר דוד אלקאים ז"ל, שחיבר הרבה שירים, והח' הש' והכולל כמוהר"ר יוסף מלכה זצ"ל, והיתה הארה גדולה בבתי הכנסיות הגו' וראשי המשוררים הגו' היו נערצים ומכובדים והיתה עליהם אימה יתירה, ובכל בית הכנסת דממה דקה, והקהל יושבים בשקט גדול ומקשיבים למשוררים, שם, עמ' פג.

22 ראה אלקיים, עמ' 12-16.

23 הערות על קנאתו בעושרה הרב של הערבית והתנצחותו עם המשוררים הערבים ועם חופש התמרון, שמאפשרת להם לשונם, נמצאות פזורות בהערות המשורר לאחדים משיריו. ראה שטרית, מודעות, עמ' 146; אלקיים, עמ' 96-97.

24 ראה שטרית, מודעות, עמ' 132 ואילך; הנ"ל, משורר, עמ' 19 ואילך. חזירתה של ההשכלה למוגאדור אינה מוטלת בספק. שטרית היטיב להראות זאת. אולם ספק הוא אם היא הייתה מוכרעת בחייו של המשורר, בעיצוב השקפת עולמו ואפילו בניבוש הדגשים מיוחדים בשירתו. מציאותו של תלמיד חכם בעל מודעות לחכמה ולהשכלה אינה מעידה דווקא על ניקה ישירה או עקיפה מן האווירה המשכילית, שסחפה קהילות במזרח אירופה. ר' רפאל משה אלבו הוא דוגמה אחת לכך (אך אינה יחידה). תלמיד חכם זה, איש צפרו, שחי במאה ה-19 לפני שהתפשטה ההשכלה במקומו, שלח ידו בכל החכמות שיכול להגיע אליהן, ללא כל זיקה להשכלה באירופה. ואלה דברי ר' משה מלכה, רבה הראשי של פתח-תקוה וחבר מועצת הרבנות הראשית לישראל: "הרב הגדול רפאל משה אלבו ז"ל אשר חיבר תשעה עשר ספרים על כל מקצועות החכמה, פרשנות, שירה, חשבון, מוסר, מליצה, ודרשות, גולת הכותרת לחברויו היה הספר 'הלכה למשה' שו"ת, ספר אשר הצטיין בעמקנות ובדייקנות נפלאים" (מ' עמאר [עורך], המשפט העברי בקהילות מרוקו, ירושלים תש"ם, עמ' 457).

ב. נח נראה ונח נסתר (הדיון בסעיף זה ובסעיף הבא אחריו לרבות הדוגמות לקוחים מ"תלמוד לשון עברי" [עמ' 8 ואילך, עמ' 27 ואילך]): כל עיצור בלא תנועה (בשווא או בלעדיו) הוא נח נראה "ומורגש במבטא".

ג. מסיק ופתח גנוב: העיסוק בהם עולה בהקשר עם תפוצתן של אהוי כעיצורים או לחילופין כאמות קריאה, והדיון בהם אינו מקיף את כל המתחייב.

2.4 אותיות בגדכפ"ת

בצד ציון הכלל של דיגושן וריפוין של בגדכפ"ת בהתאם למסורת הנקיוד הטברנית מעיר רד"א על האבחנה בין בכפ"ת בעלי שני מימושים (רפה ודגוש) לבין ג"ד בעלי מימוש אחד בניגוד לכללי המסורת הטברנית. הבחנה זו אין לה שום אחיזה במסורת הקריאה של יהודי מרוקו, שמקיימת שני מימושים לגכ"פ בלבד למעט קהילות טיטואן (ובנותיה), שמקיימת אבחנה אלופונית בין ב (דגושה) לבין ב (רפה).³⁴ גם ר' שאול הכהן דן ב"להם הבכורים" בנושא זה ומעיר (נג ע"ב):

והנה גם באותיות בג"ד כפ"ת אשר בכל ספרי המדקדים פשוט שיש בהם שני מבטאות [...] ולא באתי אלא להזהיר למלמדים שילמדו תלמידיהם שיהירו להבדיל מבטא ההפרש בין דגש לרפה, כפי שפת גלילותיהם באותיות בכתף [...] גם אנו נאמר לא באנו אלא לידע כפי שפת גלילותינו באותיות כג"פ והשם יחזיר עטרה ליושנה אכ"ר.

בדברים אלה מצוי תיאור הסטיות מן הכללים הדקדוקיים, אך סטיות אלה מבוססות על מסורת הקריאה בזמנו של המחבר.

לעומת ר' שאול, גרר רד"א אחרי מערכת הכללים, כפי שנוסחו ב"תלמוד לשון עברי" (עמ' 63): "ויש הבדל במבטא ו' אותיות בג"ד כפ"ת בין דגש לרפה, ואין אנחנו בקיאים עתה להבדיל במבטא כי אם בד' אותיות בכפת לבד".³⁵

תַּנְטָה [כנ"ל] וא"ך [ואם כן] יש הברה יתרה [...] אם כן אל יאשימני הקורא והמשורר אם לפעמים שגיתי ושכחתי לנקד בהפסק כראוי". אם השווא הנע יכול להיות יחידת משקל עצמאית, מה ראה להתנצל שעליו לנקד צורת הפסק במעמד של הקשר?

34 ראה ממך, עמ' 70-73; וכן אלקיים, עמ' 103.

35 השווה דברים אלה לדברי רד"א בשולי השיר: "בכפ"ת - הדגש אנחנו יודעים רק בכפת ברפה. אבל ג"ד אין אנחנו בקיאים ברפיון".

2.5 ההכפלה

רד"א ממיין את כ"ב האותיות לפי כשירותן לקבל דגש:
 א. עיצורים העשויים לקבל רק דגש חזק: ט"ס שק"ץ נוול"ם.
 ב. עיצורים המוכשרים לקבל הן דגש קל הן דגש חזק: בגדכפ"ת.
 ג. עיצורים שאינם נכפלים למעט המקרים³⁶ המצוינים על ידי המסרה:³⁷ אהחע"ר.
 המחבר מדגיש את ההבחנה בין דגש כפלן (תבניתי או משלים) לבין דגש "ונקרא
 נוסף לא יועיל לא במשפט רק תפארה", שהוא כינוי לדגש הבא במלים שלא לפי
 הכלל הדקדוקי, אלא כדי להטעים יותר את מבטאן. כמו כן עשוי הדגש להישמט
 מאותיות אחדות, כגון יו"ד שוואית ומ"ם הבינוני של הפיעל והפועל – (שתיהן) אחרי
 ה' הידיעה.

2.6 מבנה הברה והטעמה

א. ציון הכללים להבחנה בין הברה מורכבת (= סגורה) לבין הברה פשוטה
 (= פתוחה) הוא מצע לדיון בכללי ההטעמה (של מלעיל ומלרע), שניהם – סוגי
 ההברות ומקום הטעם – מופיעים בשיר כחלק בלתי נפרד מן הדיון בטעמי המקרא.
 לאחר שהעמיד על מרכזיותה של ההטעמה "כל ההברות רצות אל הנגינה", בא
 המשורר ומפרש את סוגיה: מלעיל, מלרע, מוקדמת ונזורה. שני המושגים האחרונים
 הם, ככל הידוע לי, מחידושו. בעוד ש"הנזורה" כוונתה ברורה (נסוג אחר, על פי
 ישעיה א, ד)³⁸ הרי "המוקדמת" לוטה בערפל. נראה שכוונתו למקרים, שמצויה בהם
 הברה פתוחה לפני הברה סגורה במלה הראשונה מבין שתי המלים שברצף, כגון:
 "נערמו מים" (שמות ט, ח), "יעמדו מים" (תהלים קד, ו).³⁹ במקרים אלו מועתקת
 ההטעמה להברה הפתוחה.

ב. נסוג אחר. דיון מפורט מקדיש המשורר לעניין נסוג אחר, משום חשיבותו לדיוק
 הקריאה בתורה. הוא קובע את גדרו "ונקראים נסוג אחר לסבת קרוב טעמם", מציין
 את סיבתו "ויש מלות אשר ירחיקו לנדוד מרוב לחצם [...] סיגה להם נבחרה", ומלמד
 על הופעותיו השונות ועל ההיקריות שהנסיגה אינה מתקיימת בהן.

36 "ובאהחע"ר ברח מהן [הדגש] מלבד יג ורישן וארבע אלפין", ראה פירושונו לשיר.

37 "מסרה" היא הצורה השגורה בפי תלמידי חכמים ממרוקו, ראה עתה בר"אשר, עמ' 28–30.

38 וראה עוד בסעיף שלהלן.

39 על דוגמה זו ראה שינוי נוסחאות בדעת מקרא, ספר תהלים, הנוסח ומקורותיו, עמ' 52.

2.7 טעמי המקרא

רד"א ממיין את הטעמים לחמש קבוצות: מלכי המלכים (מקביל לקיסרים ברגיל) – אס"ף (= אתנת סוף פסוק), מלכים – 5 טעמים, משנים – 4, שלישים – 6, סך הכול מפסיקים – 17 (בדומה למספר המפסיקים בהורית הקורא [שערי זמרה, שער א]) ומשרתים – 8, וסימנם של המשרתים אד"ם קמ"ה תיטי"ב יזמ"ו.⁴⁰ בהתאם למקורות המסורה⁴¹ מדגיש המשורר את חלוקת הטעמים לפי נעימתם: "נגינתן כמעלתן בנשימה יש מהן נמשכה ויש מהן שצרה".⁴²

במסגרת הדיון על הטעמים מובאים כללי הופעת המתג ותפקידי המקף.

3. סיכום

ספרות הדקדוק של יהודי מרוקו הגיעה לידינו, כאמור, זעיר פה זעיר שם, ותיאורה נמצא בראשית דרכו, בעיקר בזכות מאמרו של ד"ר י' בן-טולילה על "דבור אשור" לדון יצחק הלוי. כל עוד לא מוצה התיאור על שאר היצירות, שבדפוס ושבכתבי-היד, לא נוכל להצביע על מאפייניה של יצירה זו, על כיווניה, על תרומתה ללימודי הלשון ועל מידת הניצול של הישגי החקירה הבלשנית, שקדמו לה או שפעלו במקביל אליה. פרסומו של השיר "על הדקדוק" לר' דוד אליקים, תיאור הנושאים ששימשו רקע לעיונו וניסיון לחשיפת המקורות שעשה בהם שימוש, באים להוסיף נדבך להכרת ספרות זו.

פיוט זה אינו בעל ערך מיוחד בפני עצמו וגם חידושים אין בו. אולם הוא עדות חשובה על מידת ההתעניינות בעברית בזמנו של המחבר ועל המאמצים שהושקעו בדקדוקה. לעתים מאמצים אלה נושאים אופי למדני מובהק, שאין לו קשר עם המנהג הלשוני שהילך בסביבתו של המחבר (כגון בכפ"ת של בגדכפ"ת), אך לעתים הם עדות על מסורות חיות בדרכי הגייתן של מלים (כגון מסרה).

40 ראה פירוט בפירוש לשיר.

41 חיוג, הניקוד, שער טעמי המקרא ומשרתיהם, עמ' 128. וכן הורית הקורא, שערי זמרה, שער א.

42 ראה פירוט בפירוש לשיר.

נספח: פיוט על הדקדוק (שירי דודים, עמ' 235–237)

הפיוט בן 56 בתים (שורות) בעל חרוז מברית.
המשקל – על פי רוב 19 תנועות בכל שורה.

אוֹתוֹת עֲבָרִית כ"ב וְכָל לְשׁוֹן מְרַכֵּב¹ מִהוֹן וְגַם כָּל קוֹל הַבְּרָה.
לְבַד תִּמְשַׁק בְּבוֹאֵן סוּף הַמְלָה² צוֹרֶתָן גַּם הַבְּרִתָּן בְּתִמְרוֹהָ.³
סִימָן כְּמִלּוֹךְ מְרִים נִתָּן כְּפָף צִיץ⁴ וְשִׁין שְׁמַאלִית בְּנִקְוֹדָה נִבְתְּרָה.
לְהַפִּיר מְלוֹתֶיהָ רַק בְּיַדִּיעָה. יָפָה גִיבָה אֲךְ מִקְלָל נִעְדְּרָה.⁵
וּלְדַעְתָּם שִׁים אֶת שִׁירְתִּי בְּפִיךָ וְרַגְלָהּ כְּשׁוֹרֶךְ שִׁיר וְזִמְרָה.⁶
מוֹצָאן מִחֲמַשׁ כְּלֵי הַמְבֻטָּא, כְּלָן בְּפִהּ וְגִיב רִיחַ הַיִּקְרָה.

* הפיוט ללא ציון "לחן", בניגוד למנהג רד"א בדרך כלל בשאר פיוטיו, וזו הסיבה לאי סדירות במשקל. על פי מסקנתנו (ראה לעיל דיון "השווא לסוגיו", ובייחוד הערה 33) שקל רד"א את שיריו במשקל ההברות הדקדוקי, שאינו מונה את השוואים והחטפים. משקל זה תואר ב"שירת הקודש", עמ' 349 ואילך. ראה פליישר. נוסח השיר מובא כאן בלא שינוי בכתיב. הניקוד נעשה בידי (ש"א) על פי הכללים המקובלים. האות המודגשת – במקור.

- 1 על פי ספר יצירה, פ"ב מ"ג.
- 2 בשינוי קל ב"לחם הבכורים": "ונקראים כפולות [...] הם אלו מנצפ"ך ואינם באים אלא בסוף תיבה והכפל שלהם אינו במבטא רק בתמונה" (ו ע"ב).
- 3 מוסב על "אותיות עבריות כ"ב". וכן ב"לחם בכורים": "כ"ב אותיות לה"ק [לשון הקודש] וכן מנצפ"ך כל אחת מהם תמונה בפני עצמה אין אחת מהם דומה לחברתה".
- 4 לצורך הסימן המנמוטכני לא נקט המשורר את הצירוף הידוע בפיו חז"ל (שבת קד ע"א) מנצפ"ך. על ההסבר לכפילותן ראה לעיל בסעיף 2.1 ג בכל אחת מחמש המלים מצויה אות רגילה ואות סופית.
- 5 ההבחנה בין ש (שמאלית) ל-ש (וימנית) מקורה אצל בעלי המסורה. אולם הטקסט המקראי אינו מבדיל ביניהן ורק הידיעה והניסיון בכוחם לגלות את ההבחנה ביניהן (ראה דיון ב"לחם הבכורים", נג ע"א).
- 6 כשורך = כשורר, בדרך של הפלולוגיה. ראה אלקיים, עמ' 260. על הפלולוגיה בלשון חכמים ראה שרביט, עמ' 560 ואילך. או שמה נתגלגלה בטעות מן "כשירך". המשורר מציע את שירו כאמצעי דידקטי להכרת היסודות של הדקדוק. בשירת יהודי מרוקו נמצא מספר רב של שירים דידקטיים. אופיים של שירים אלה הוא עריכת דברי הלכה, מוסר, קבלה ודומיהם בחרוזים ובמשקל למטרות פדגוגיות וכאמצעי זכירה. הרב מ' עמאר מביא רשימה גדולה ומגוונת של יצירות, שנכתבו בדרך זו, במבוא ל"שיר מכתם, דיני שחיטה וטרפות בדרך שיר לרבינו יהודה אבן עטר זצ"ל", ירושלים תשמ"ט, עמ' ה, הערות 9, 10, 11. הספר הודפס בתוך: שאלות ותשובות רבי יהודה בן עטר, מהדורת מ' עמאר, ירושלים תשמ"ט. וראה גם זעפרני, עמ' 81–84. לעומת זאת אין לנו בדפוס כל ספרות דידקטית בתחום הדקדוק (ראה לעיל בסעיף 6).

אהחע מגרון וגיכק מהחך ורדט לנת מהלשון נכרה.
 זסצרש משנים הן נחתכות, בומף בשפתים שפה סגורה.⁷
 ונסוב על שתי אותיות נפרדות, אותיות מ"ן נעזרות מנחירה.⁸
 בלי נוע הנקודות⁹ נסתרות,¹⁰ חמש מהן לבשו תואר שררה.¹¹
 ונקראות בשם אבות גדולות, גדולתן להן משפט בכורה.
 ונלדיהן מעט פהו נקראות, וקריאתן רק בנשימה קצרה.
 מלפת שבא¹² לבד שם במלוכה,¹³ אה גרועה¹⁴ מכולן ועזרה.
 מאחריה ולפניה נסמכה היא, ובראש מלה נמהרה.
 מרגשת היא ננח נראה¹⁵ ונגלה, עמרם יצהר המה עידי ברה.
 ובאותיות אהוי היא נעלמת, ובלי קומה ובלי צורה נעקרה.¹⁶
 אכן אלה¹⁷ אחר פלן היא נחה, ובמפיק היא לפעמים נסתרה.

- 7 והשווה ספר יצירה (פ"ב מ"ג): "עשרים ושתים אות חקוקות בקול [...] בחמשה מקומות: אהחע בגרון, גיכק בחיך, דטלגת בלשון, זסצרש בשינים, בומף בשפתים".
- 8 על פי "לחם הבכורים": "וכתבו המדקדים כי אותיות מ"ן נעזרים מהנחיריים" (ו, ע"ב).
- 9 כינוי לתנועות על פי דקה"ט, עמ' 34.
- 10 מוסב על אותיות. האותיות ללא התנועות הן נסתרות, כלומר נכתבות אבל אינן נבטאות. דברי המשורר הם על פי רד"ק (מכלול, קלו ע"א): "דע כי התנועות הן חמש כי לא יוכל האדם להניע אות מבלי ה' תנועות". וראה גם שירי דוד, כללי הדקדוק, ד ע"א.
- 11 על מיון התנועות לשתי קבוצות, כינוייהן וההבדל ביניהן ראה לעיל בסעיף 2.2.
- 12 כתיב זה מצוי בספרי מדקדים אחדים בימי הביניים. על דרכי הכתיב שוא/שבא/שבה ראה בכר, אבן עזרא, עמ' 54, הערה 5. התיבה הייתה הגוייה Siba (שבא) לפחות במקומות אחדים במרוקו (הערת פרופ' מ' בר-אשר).
- 13 מלכת שבא (= שווא) כמסופרה משעשעת על שם מלכה שמלכה על ארץ שבא (מלכים א' י, א).
- 14 על פי "זקן גרועה" (ירמיה טו, ב), כלומר השווא הוא חסר כל תכונה תנועית ובודדה בתוך שאר התנועות.
- 15 כשהעיצור בשווא מצטרף אל עיצור בתנועה שלפניו, כגון מ"ם סופית (של עמרם) או כשהוא שמוט כל תנועה (בסוף מלה) כגון רי"ש של יצהר. על נח נראה ראה גולדנברג, עמ' 288 ואילך.
- 16 השווא הנח לא יתקיים באותיות אהוי, והוא "נעקר" בסוף מלה כגון מ"ם סופית של עמרם ורי"ש של יצהר (ראה גם הערת שוליים בכתב-היד: "קומה כמו עמ' רם [הניקוד במקור] המם האחרונה צריכה לינקד בשבא, אכן נשמטה שאין אנו צריכים זה").
- 17 כלל זה (הערה קודמת) מתקיים במלואו בנוגע לאל"ף בלבד, ובדרך כלל עם ה"א שאינה מופקת, ואילו יו"ד, וי"ו מתגלות כעיצורים במלים כגון: פיו, קו ודומיהן. אין המשורר מציין את ההתניות לכך, אולם יש להניח שהוא מקבל את הכלל - שנוסח ב"תלמוד לשון עברי" (עמ' 8) ושמקורו בדקה"ט (ראה בכר, ניצני, עמ' 30) - שאותיות אהוי הן נחות אחרי התנועות הגדולות "השוות עמהן במוצא כלי המבטא". הדוגמות - פיו, קו וכו' - לקוחות מתוך "תלמוד לשון עברי" (שם).

יוד וְאֹא אַם הַתְּעוּ דְרַכְיֵהוּן תּוֹפְרַנְהָ כְּגוֹי פִּיּוּ קוּ גּוּ הַעֲרָה.
 אַחַר צִיָּרָה וְחוֹלָם מִתְּגַנְבִּין, ¹⁸ רִיחַ נִיחוּחַ גְּבוּהָ אֲזַכְרָה.
 וְהַדְגֵּשׁ קָל לְחֹזֶק בְּשִׁנְיָהֶם, בְּבִגְדֵי כַסֵּית בְּאִים בְּבִתְרֵהָ. ¹⁹
 וְדַגֵּשׁ קָל לְבֵד בְּרֵאשׁ הַמְּלָה ²⁰ כְּמוֹ פֶסֶפוּ וְלֵהֲשַׁלִּימָם לְשִׁפְרָה.
 וּבְרַפִּינָן נִשְׁמָטוּ הַשְּׂתִימִים וְאוֹחֲזִים רַק בְּכַפֵּית תְּמָרָה. ²¹
 וּבִתּוֹךְ הַמְּלָה חֻזַּק וְנִתְחַזַּק כְּכַפִּילַת אוֹ כְּשִׁבַּת בְּאַמִּירָה.
 וּבְאֵה חֶעֶר בְּרַח מִהֶן מְלִבְד יִיג רִישֵׁין ²² וְאֶרְבַּע אֶלְפִין ²³ בְּמִסְרָה. ²⁴
 וּבִטְסִים שִׁקִּיץ נוֹזְלִיִּים ²⁵ עוֹד בְּחֻזְקָתוֹ, קֶשֶׁה עֲרָפוֹ כְּמוֹ דוֹרֵךְ בַּפּוֹרָה. ²⁶
 וְהִבְרֹת הַמְּלוֹת כְּתַנּוּעָתוֹ, ²⁷ וּמְרַכְבַּת וּפְשׁוּטָה ²⁸ אַךְ בְּבַחֲרָה.

- 18 אין המשורר מזכיר את הופעותיו של הפתח הגנוב לפני חיריק ושורוק, כמו המסורת הסברגית, אולי משום שלא הרגיש הבדל במבטא בין חולם ושורוק ובין צירי לחיריק. ראה אלקיים, עמ' 106–107. למסורות השונות של הפתח הגנוב ראה מנחת שי לבראשית א, ו למלה "רקיע").
- 19 אותיות בגדכפ"ת מוכשרות לקבל הן דגש קל הן דגש חזק. תפקידו של הדגש ללמד על חיתוכן (בתירה – כלשוננו, דהיינו הגייתן הקשה).
- 20 בראש הברה כפי שמורה התיבה "כֶּסֶפוּ". הדגש הקל נועד להשלים את יפי (שפרה – כלשוננו) הגייתן של בגדכפ"ת. בכך מציינ המשורר, שאין דין ביצועו של דגש זה כדין ביצועו של הדגש החזק. מקור דבריו ב"תלמוד לשון עברי" (עמ' 10): "והדגש קל לא יבא כי אם להשלים כח הברות אלו ששה אותיות הנזכרות".
- 21 דבריו הם על פי "תלמוד לשון עברי" (עמ' 63: "ויש הבדל במבטא ו' אותיות בגד כפת בין דגש לרפה, ואין אנחנו בקיאים עתה להבדיל במבטא כי אם בד' אותיות בכפ"ת לבד". ראה דיון בסעיף 2.4.
- 22 במסורה הגדולה לגינזבורג מובאות כ"א היקריות מן המקרא שבהן הרי"ש דגושה. נראה שהמשורר מנה את התבניות, שחמש מתוכן מופיעות במקורות שונים יותר מפעם אחת.
- 23 "תבאו לחם תנופה" (ויקרא כג, ז), "ויביאו לו את המנחה" (בראשית מג, כו), "ויביאו לנו" (עזרא ה, יח), "ושפשו עצמותיו לא ראו" (איוב לג, כא).
- 24 ראה הערה 37 בסעיף 2.5. "מסרה" הוא גם השימוש ב"לחם הבכורים" (לז ע"א ועוד).
- 25 אלו עיצורים העשויים לקבל רק דגש חזק בניגוד לבגדכפ"ת מצד אחד ולגרוניות ולרי"ש מצד שני. חלוקת העיצורים לפי כשירותם לקבל דגש נמצאת כבר אצל מנחם בפתחה לימחברת" (עמ' 14). הסימן "ט"ס שק"ץ נוזליים" מצוי בספרי דקדוק רבים, ודברי המשורר הם על פי שירי דוד (טו ע"ב): "יש באותיות טס שקץ נוזלים או דגש חזק או דגש קל אבל לא רפה באשר אפ' [ילן] הרפיון שלהם הם במבטא דגש קל".
- 26 על פי ישעיה סג, ג.
- 27 מספר ההברות במלה כמספר תנועותיה. השימוש במושג "הברה" מאוחר ביחס, ובעל "לחם הבכורים" לא הכירו כנראה. רד"א לקחו מ"תלמוד לשון עברי" (עמ' 10), וכן את המונחים "הברה מורכבת ופשוטה".
- 28 הברה מורכבת הוא מונח מקביל להברה סגורה, ופשוטה – מקביל לפתוחה. תנועה שאחריה נח נראה – שווא נח או דגש חזק – היא הברה מורכבת, ולהיפך, תנועה שאחריה נח נסתר – בכוח או בפועל – היא הברה פשוטה, כגון קָרָא וכו'.

תנועה שאחריה שבא נח ודגש חזק מרכבת גמורה.
 ולהפך היא הנכה פשוטה, לעד קרא אבי ענה ותרה.
 ויש מיני דגש ונקרא נוסף,²⁹ לא יועיל לא במשפט רק תפארה.
 וכמו כן יש חסרים ונקראים להקל על המבטא ולהדרה.
 הנקודות הן לחבר המלות, לפעמים יש עד ששה בקשירה.³⁰
 אס"ף³¹ נקראים מלכי המלכים להפסיק כל ענין בלי הדרה.³²
 ואחריהן חמשה מלכים,³³ סגולתא³⁴ היא מפסיק גדול וגבירה.
 זקף קטון זקף גדול וטרחא ורביע בניבה נהדרה.
 גם משניהם מפסיקים, והם זקא קדמא יתיב ושלשלת ותבירה.
 ושלשים פזר – גדול ותלישא גדולה ועמהם קרני פנה.
 אזלא גריש וגרשים ופסק כל מפסיקים גאותו לחקירה.³⁵
 והמשרתים שמנה, וסימנם אד"ם קמ"ה תיטי"ב יומ"ו זכירה.³⁶
 נגינותו כמעלתו בנשימה, יש מהן נמשכה ויש מהן שצרה.³⁷

- 29 המכונה "דגש לתפארת הקריאה". על דגש זה ושכמותו ראה ברגשטרסר, בסעיף "דגש לא אמיתי בתוך המלה", עמ' 117. מקור דבריו ב"תלמוד לישון עברי" (עמ' 62): "ויש דגש חזק נוסף באות שלא להוראת ענין כלל כי אם לתפארת הקריאה לבד כמו יקתה עמים" (בראשית מט, י), והשווה עם הערת שוליים בכתב-היד: "נוסף כמו יקתה עמים שהיא דגושה שלא לצורך".
- 30 אפשר שהכוונה לדגש מסוג דחיק, המחבר עד שש מלים בשרשרת של סמיכויות או שש הברות צמודות; אך לא מצאתי מקור לדבריו.
- 31 אתנה, סוף פסוק – שני הטעמים המפסיקים הראשיים המכונים בדרך כלל "קיסרים".
- 32 על פי ישעיה מה, ב: "יהודים אישר" (כתיב אושר).
- 33 כינוי למפסיקים העיקריים: סגולתא וכי.
- 34 כל מונחי הטעמים בהתאם למסורת הספרדית למעט תלישא, גרשיים. ואין להתפלא, שהרי לוח הטעמים של מסורת אשכנז הודפס תמיד בחומש מקראות גדולות.
- 35 בעוד שהמשרתים מתברים כולם באופן שווה, הטעמים המפסיקים אינם כן. כוח הפסקם אינו שווה, ועל כן הם טעונים חקירה. ועוד זאת, הכללים המרובים של המפסיקים מעידים עליהם כי סימני נגינה הם (ראה לעיל סעיף 2.7), ואין זו תכליתו של שיר זה. לעומת זאת הוא מרבה בהסברת תפקידם של המשרתים (ראה לעיל, שם, נסוג אחור, וראה עוד להלן).
- 36 שמונת המשרתים הם אולא, דגא, מאריך (= אד"ם); קדמא, (שופר) מהופך (= קמ"ה); תלשא קטנה, (תרי) טעמין, ירח בן יומו (= תיטי"ב יומו). נראה שסימנים אלה הם משל המשורר.
- 37 הטעמים נחלקים לפי נעימתם: לדרך גובה, לדרך רום ולדרך שחייה. ראה ספר הניקוד לר"י חיוג, שער טעמי המקרא ומשרתיהם, עמ' 128; וכן הורית הקורא, עמ' 27.

פֶּל הַבְּרוּת רְצוּת אֶל הַגְּיָנָה כְּשִׁפְחָה כְּגִבְיָה כְּמִרוֹץ בְּכֶרֶה.³⁸
 הַשָּׁמַיִם הֵמָּה עֵידִים בְּרוּיִם וּכְרִיצָתָן נִפְרָשָׁה הִיא כְּמִזְוָה.³⁹
 אֹדִיעָה הַבֵּט אֶל הַמְּלַעִיל וְהַמְּלַרֵע מוֹקְדָּמַת וּנְזוּרָה.⁴⁰
 בְּאַחֲרִית הַמֶּלֶה הִיא מְלַרֵע⁴¹ כְּפִקִיד וְזָקֵן בְּעֵשְׂרִים גֵּרָה.
 וּלְפָנֶיהָ הִיא מְלַעִיל כְּמֶלֶךְ כְּכֹסֶף גָּפֶן וּבִסְרָה.⁴²
 וַיֵּשׁ מְלוּת אֲשֶׁר יִחְיִיקוּ לְגִדּוֹד⁴³ מְרֹב לְהֶצֵם וְצָרְתָם צְרוּרָה.⁴⁴
 וּנְקָרְאִים נְסוּג אַחֲרֵי⁴⁵ לְסִבַּת קְרוּב טַעֲמָם סִיגָה⁴⁶ לְהֵן גִּבְחָה.
 רְדִפֵי צֶדֶק קָרָא לִילָה⁴⁷ אוֹתוֹתָם גְּיָנָה סוּגָה⁴⁸ שְׁלוּלָה מִמְשָׁרְהָ.
 וְהַמְשָׁרְתִים⁴⁹ בְּמִקּוֹמָם יַעֲמוּדוּ כִּי זֶה עַל זֶה אֵין מַעֲלָה וַיִּתְרָה.

38 אין כל ההברות שבמלה נבטאות באופן שווה. אחת מהן מודגשת וכל האחרות נמשכות אליה, כשם שהשפחה נמשכת אל הגבירה או כריצת הבכרה לעבר הזכר (ראה ירמיה ב, כג; ורש"י על אתרו), דרך משל "השמים". תוכן דבריו מתוך "תלמוד לשון עברי" (עמ' 11): "ע"י הגינה נקשרות ההברות המיוחדות למלה אחת מצד מה שכלן נמהרות ונסמכות אל ההברה אשר בה הגינה."

39 על פי "חנם מורה הרשת בעיני כל בעל כנף" (משלי א, יז).

40 על פי "לחם הכבורים" (ס ע"א): "דע שיש עוד כללים אחרים לידע המלעיל והמלרע". על הטעמה "מוקדמת" ו"נזורה" ראה הסברנו בסעיף 2.6.

41 המונחים הארמיים מלרע ומלעיל משמשים בספרי הדקדוק מראשית ספרות המסורה (ראה ילין, תולדות, עמ' 114).

42 על פי איוב טו, לג: "יחמס כגפן בסרו". מלך, שחל, בסך הן דוגמות למלעיל.

43 על פי תהלים גה, ה.

44 הביטוי "צרה צורה" נפוץ הרבה בספרות ימי הביניים (ראה מילון), ושגור בעברית המשוקעת בערבית בצפון אפריקה.

45 ראה הדיון בסעיף 2.6.

46 "סיגה" (על דרך ביאה, קימה ודומיהם) היא מחידושי המשורר (ראה אלקיים, עמ' 277).

47 בשל הקושי (הלחץ) לבטא שתי הברות בשתי הטעמות רצופות, דהיינו כשהמלה הראשונה מוטעמת בסופה, והשנייה היא בת הברה אחת או מוטעמת בהברתה הראשונה, עשויה לחול נסיגה של הטעם. ההטעמה שבמלה הראשונה מועתקת (נודדת) אל ההברה שלפניה, כגון: "רדפי צדק" (ישעיה נא, א) – רדפי צדק, "קרא לילה" (בראשית א, ה) – קרא לילה. דבריו מועתקים כמעט כלשונם מתוך "תלמוד לשון עברי" (עמ' 74): "או הגינה הראשונה נסוג אחור מפני קרוב הטעמים".

48 על פי משלי יד, יד: "ננטלה משלטונה".

49 "שמע עבד" (בראשית כד, נב), "מעל נבח השלמים" (ויקרא ד, לא) – הן דוגמות שדין נסוג אחור אינו נוהג בהן. במקרה הראשון בשל טעם מפסיק משני (תביר); ובמקרה השני – בשל רציפות שני טעמים משרתים. מעל נבח, כי "נבח" דבוק יותר ל"שלמים" שאחריו מאשר ל"מעל" שלפניו. על המקרים שהנסיגה אינה מתקיימת בהם בניגוד לכלל שנבקע לה ראה ברגשטרסר, עמ' 232 ואילך.

והמשנה⁵⁰ אף אם יהיה מלרע, תלילה שישוב מבן קטורה.⁵¹
 שמע עבד מעל זבח תחילה וראש זאת עם זאת חברה.
 ומבטליו הם ארבעה⁵² והמה נח נראה ומרכבת ונגזרה.
 ותם ותן וכן והם הן כמו והבאתם שמה נשאה.
 יש נגינה כקו נצב⁵³ עומדת על רוב בראש המלות הוא מגורה.
 לא שבא נח ולא חזק אחריו, ובשנות מקומו ידו גברה.⁵⁴
 ובמקפת⁵⁵ ובת שתי נגינות הראשונה כמו מתג גזורה.

50 ראה בהערה הקודמת "שמע עבד".

51 "בן קטורה" הוא כינוי לשוא (= שבא) על פי הכתוב: "ותלד [קטורה] לו את זמרן ואת יקשן... ויקשן ילד את שבא... כל אלה בני קטורה" (בראשית כה, ב-ד), ושיעורו: הנסיגה לא תתקיים כששוא חוצץ בין שתי ההברות האחרונות, כגון: "לאשמה בה" (ויקרא ה, כו), "ונסלח לו" (שם, שם).

52 הכללים המבטלים את נסוג אחר הם ארבעה:

א. בנח נראה – כגון "מתר חרש" (שמואל א כ, א) – ההברה האחרונה סגורה ולפניה פתוחה בתנועה ארוכה.

ב. במורכבת – שתי ההברות האחרונות סגורות, כגון "ונסלח לו" (ויקרא ד, כו).

ג. בנגזרה – כנראה שהכוונה להברה בעלת תנועה לא מקורית (נגזרה מתנועה אחרת), כגון "מלכי ארץ" (תהלים ב, ב).

ד. בכינויים "תם, וכו', כגון "והבאתם שמה" (דברים יב, ו).

על כל הכללים של הנסיגה ושל מבטליה ראה ברגשטרסר, עמ' 228 ואילך. הוא גם מציין בשמו של וינקוף שמספר המקומות, שלא התקיימה בהם הנסיגה במקום שהייתה צריכה לבוא, הוא כ-3,500 (שם, עמ' 232).

53 והוא המתג. הוא בא בהברה פתוחה, שנייה לפני הברת הטעם, ולפיכך הוא כדברי המשורר "על רוב בראש המלות", כגון "החכם" (ירמיה ט, יא). שווא נח ודגש חזק מבטלים אותו, כגון "המקדירים" (ישעיה סב, ו).

54 כשהתנועה השנייה שלפני ההטעמה אינה פתוחה, יבוא המתג בהברה הפתוחה הראשונה (הנמצאת לפני הברת הטעם) בין שהיא שלישית או רביעית, כגון: "העמודים" (שמות לח, י), "מהתחתות" (יחזקאל מב, ו).

55 שתי מלים המחוברות במקף, דינן כמלה אחת לעניין המתג, כגון "חללי-חרב" (ישעיה כב, ב), וכן בבוא שתי נגינות במלה אחת, משרת ומלך, ימלא המשרת את תפקיד המתג, כגון "מברכך" (בראשית יב, ג).

ביבליוגרפיה

- אלדר = א' אלדר, "תורת הקריאה במקרא", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 225–243.
 אלקיים = ש' אלקיים, לשונו של הפיוט העברי במרוקו במאות ה"ח–כ', עבודת
 דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"א.
 אמזלג, הקצידה = א' אמזלג, "הקצידה ב'שירי ידידות', המקורות, הטקסט
 והמוסיקה", פעמים 19 (תשמ"ד), עמ' 88–122.
 אמזלג, פרקים = א' אמזלג, פרקים במוסיקה של יהודי מרוקו, תל-אביב תשמ"ו.
 אעירה שחר – ראה שושנה.
 בכר, אבן עזרא = ב"ז בכר, ר' אברהם אבן עזרא המדקדק, תל-אביב תרצ"א.
 בכר, ניצני = ב"ז בכר, ניצני הדקדוק, תל-אביב תרפ"ז.
 בן-טולילה = י' בן-טולילה, "דבור אשור ליצחק הלוי: ספר ללימוד דקדוק הלשון
 העברית שנתחבר במרוקו", מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה (העורך:
 יששכר בן-עמי), ירושלים תשנ"א, עמ' 31–39.
 בר-אשר = מ' בר-אשר, "מלים וצורותיהן", ספר שבטיאל, מחקרים בלשון העברית
 ובמסורת העדות (העורכים: י' גלוסקא וצ' קיסר), רמת-גן תשנ"ב, עמ' 22–31.
 ברגשטרסר = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (תרגם בן אשר), ירושלים
 תשל"ב.
 בר-תקוה, אזהרות = ב' בר-תקוה, "אזהרות משכיל שיר הידידות לר' משה אבן צור",
 יד להימן, לוד תשמ"ד, עמ' 179–187.
 בר-תקוה, מסורת = ב' בר תקוה, "מסורת ספרד בפיוטי ר' יעקב אבן צור – קשרי
 לחן ותוכן", מחקרי משגב ירושלים בספרויות עם ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ'
 25–31.
 גולדנברג = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשרש העברי", לשוננו מד (תש"ס),
 עמ' 281–292.
 גינצבורג = ספר מסורת המסורת, מהדורת גינצבורג, לונדון 1867.
 דעת מקרא = תורה ונביאים וכתובים עם פירוש "דעת מקרא", הוצאת מוסד הרב
 קוק.
 דקה"ט = דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן אשר, ליפסיה תרל"ח.
 הורית הקורא = נדפס בשם טעמי המקרא, פאריס שכ"ו (צילום ירושלים תשל"ח).
 הרקמה = ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאה, מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא, ירושלים
 תשכ"ד.

זיכרון = ספר זיכרון לר' יוסף קמחי, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרמ"ח.
 זעפּרני = ח' זעפּרני, השירה העברית במרוקו, ירושלים תשמ"ד.
 חזן = א' חזן, "לשון וסגנון בשירת ר' דוד קיים", פעמים 17 (תשמ"ד) עמ' 53-75.
 חיוג', הניקוד = שלושה ספרי דקדוק (ספר אותיות הנוח, ספר פועלי הכפל, ספר
 הנקוד) לר' יהודה חיוג' (בתרגום ר"מ ג'קטילה), מהדורת י"ו נוט, לונדון וברלין
 תר"ל.

טולדנו = י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א.
 ילין, תולדות = ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק, ירושלים תש"ה.
 לחם הבכורים = ש' הכהן, לחם הבכורים, ליוורנו תר"ל, מהדורת צילום תשמ"א.
 מילון = א' אבן-שושן, המילון החדש (בשלושה כרכים), ירושלים תשכ"ט.
 מכלול = מכלול לר' דוד קמחי, מהדורת י' ריטנברג, ליק תרכ"ב, ירושלים תשכ"ו.
 מלכי רבנן = ר"י בן נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א, ירושלים תשל"א.
 ממזן = א' ממזן, "מסורות הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה: פרקים בתורת
 ההגה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 51-120.
 ערוך השלם = י' קוהוט, ספר ערוך השלם, וינה תרל"ח-תרנ"ב, 8 כרכים, הדפסה
 חדשה, ניו-יורק תשט"ז.

פליישר = ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה.
 שושנה = ח"ר שושנה, אעירה שחר (א-ג), ירושלים: א (תשל"ט), ב (תשמ"ג), ג
 (תשמ"ז).

שטרית, אלקאים = י' שטרית, "ר' דוד אלקאים משורר עברי במרוקו", אפריון 3
 (תשמ"ה), עמ' 56-57.

שטרית, מודעות = י' שטרית, "מודעות חדשה לאגנומליות וללשון, ניצניה של תנועת
 השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט", מקדם ומים ב (תשמ"ו), עמ' 129-169.
 שטרית, משורר = י' שטרית, "ר' דוד אלקאים, משורר אומן משכילי", מבוא לדייוואן
 שירי דודים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 17-28.

שירי דודים = ר' דוד אלקיים, שירי דודים (מהדורת צילום), ירושלים תשמ"ג.
 שירי דוד = דוד הכהן, שירי דוד, ליוורנו תרמ"ב, ג'רבה ת"ש.
 שירת הקודש - ראה פליישר.

שרביט = ש' שרביט, "האפולוגיה בלשון חכמים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן
 חיים (בעריכת מ' בראשר ואחרים), ירושלים תשמ"ג.
 תלמוד לשון עברי = י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי, וינה תקנ"ו-תקע"ח, ווילנא
 תק"צ, לעמבערג תרל"ה, ווילנא תרע"ב.